

ט' סיון תשע"ה
27 מאי 2015

לכבוד:

פרופ' משה ארנס

אדוני,

מזה שנים אנו עוקבים בעניין ובהערכה עמוקה אחר המפעל המרשים והמונומנטלי שלקחת על עצמך, בהנצחת פועלן של תנועות בית"ר והאצ"י במרד גטו וארשה ובכלל.

אנו מייחסים חשיבות עצומה לזיכרון ההיסטורי ולמקומו בעיצוב חיינו העכשוויים והעתידיים כעם, ולכן אנו מקבלים בהכנעה, כממשיכי וממשיכות תנועת "דרור" ההיסטורית, חלק ניכר מהביקורת אותה אתה משמיע כנגד עיצוב התודעה והזיכרון ההיסטורי בנוגע לפועלן של בית"ר והאצ"י. אלא שככל שעובר הזמן, מתבססת בנו התחושה כי ביקורתך ההכרחית והראויה הופכת חלילה לקרדום לחפור בו, וגרוע מכך, שאותן המגמות שכנגדן אתה יוצא בצדק רב מופנות שלא בצדק כנגד האי"ל ותנועות הנוער החלוציות ציוניות. יפים לעניין זה דבריו של הלל הזקן "מה ששנא עליך אל תעשה לחברך".

אנו חשים כי שגגה נפלה מלפניך במספר עניינים מהותיים עליהם עמדת בראיון רדיופוני בגלי צה"ל אותו קיימת ביום הזיכרון לשואה ולגבורה האחרון, 16.4.15. לכן חשבנו שיהיה זה אך ראוי ונכון לכבודן של תנועת דרור, בית"ר, האצ"י והאי"ל לתת לשיח החשוב הזה מקום ראוי ולהביא בפניך את אשר מצאנו בו אי דיוקים.

אנו מקווים כי תקבל זאת בעין טובה ובלב חפץ וכי תמצא בכך את היתרון העצום שיש בשיג ושיח בין כאלה שהמתלוקת ביניהם היא לשם שמים.

התייחסותנו לאלו מטענותיך אשר חשנו כי אינן משקפות נאמנה את המציאות ההיסטורית מצורפת כנספת.

בהערכה עמוקה,

פסח האוספטר-רכז
תנועת דרור ישראל

העתק:

רותי פאוסט, כאן
ארו רביב, כאן

הערה: החלקים המובאים בכתב מוטה ועל רקע אפור הינם תמצית לטענות עמן בא החיבור שלהלן להתמודד. במידה והן מופיעות במרכאות כפולות הרי שהן לקוחות מתמלול הראיון. קטעי מקורות לאורך החיבור מובאים בכתב מודגש ומראי המקום בהערות השוליים.

טענה א':

ההנהגה החלוצית הדירה את הרביזיוניסטים מהאי"ל, לא היו מוכנים לשתף עמם פעולה
"ולכן, כאשר אנשי דרוור ואנשי השומר הצעיר, מרדכי אנילביץ', אנטק צוקרמן, התחילו בארגון של מסגרת שתילחם נגד הגרמנים, הם לא היו מוכנים להתאחד, לעבוד, לשתף גם את אנשי בית"ר".

התייחסות:

1. טענה זו איננה נכונה, כפי שגם אתה ציינת במחקריך.
2. האי"ל פנה אל כל המפלגות ואירגוני הנוער, ובכללם אל הרוויזיוניסטים, להצטרף לשורותיו. התקיים מו"מ בין התנועות והמפלגות – ובסופו, הרוויזיוניסטים הצטרפו לאי"ל! אלא שמחלוקות בעלות אופי מבצעי הובילו בסופו של דבר לפיצול. אין ספק שמחלוקות אלו נבעו, בין היתר גם מהבדלים בהשקפת העולם וגם מסיבות של שאיפה ליוקרה אישית ואירגונית, אך לא ניתן ולא ראוי להטיל את האשמה על כך רק על אנילביץ' ואנטק.

אומר אנטק¹:

"היו לנו פגישות גם עם רביזיוניסטים. המו"מ איתם לא התנהל למישרין. לפגישה הראשונה איתם הגעתי על ידי ישראל קאנאל. נודע לי באחד הבקרים שבאחת הדירות מכוונסים כמה צעירים, אנשי בית"ר, שארבעה או חמישה מהם הוא הכיר. בבוקר אחד באתי אליהם וסיפרתי מה סיפרתי על עצמנו, והצעתי להם להצטרף ל"ארגון היהודי הלוחם". אחדים מאנשי בית"ר פעלו בצד הארי של וארשה. כלומר, היו יוצאים ל"פלאוצקות" (מקומות עבודה בצד הארי) במקומות שונים. המו"מ התנהל עם לייב רודל, עסקן מחוגי הסטודנטים שלהם, וכן עם מי שהיה לאחר מכן מפקד הארגון שלהם – כגן². בסיומו של המו"מ הם צורפו ל"וועד היהודי הקוארדיציוני³" ול"ארגון היהודי הלוחם".

גם בשלב מאוחר יותר⁴, לאחר הפרישה, נעשו מאמצים לשלב כוחות:

אני ניהלתי את המו"מ עם הקבוצה הרביזיוניסטית, לאחר שהקימו כבר את הארגון שלהם. פעמים אחדות הייתי אצלם לבדי ופעמים אחדות הייתי עם צביה. אחר-כך, לאחר שיצאתי מן הגטו, שמעתי שצביה המשיכה להיפגש איתם, נדמה לי שעשתה זאת יחד עם מרדכי אנילביץ'. נפגשנו איתם בדירה ריקה שלא התייחדה בשום סימן".

¹ שבע השנים החן, 192

² על פי מאמרך: "לא-מאוחדים במאבק משותף", הערה 46, אנטק מכנה כאן בטעות את פבל פרנקל, מפקד האצ"י, בשם כגן.

http://www.jwmww2.org/show_item.asp?itemId=1302&levelId=60173&itemType=0

³ הוועד היהודי הקוארדיציוני (ז.ק.ק.) היה הגוף הייצוגי של יהודי הגטו אל מול נציגי הפולנים שביקשו להתנגד לנאצים וכלל את כל המפלגות והזרמים בגטו, לרבות הבונד, הקומוניסטים והרוויזיוניסטים.

⁴ שבע השנים החן, 193 – 194.

3. קיומו של משא ומתן עולה גם מתוך עדויות אחרות. ישנו דיווח של הלל זיידמן לרוויזיוניסטים, על מגעים אלו ב-7 לינואר 1943. זיידמן מונה על ידי הוועד היהודי הלאומי (שאנטק נשיאו) לתווך בין הצדדים לצורך איחוד ויחד עמו מונה נחום רמבה, וזאת בשל קירבתם לרוויזיוניסטים. זיידמן כותב⁵:

"לאחר משא ומתן ממושך החלט (כך במקור – ר. פ.) לפנות לד"ר ראובן פלדשוה וד"ר וודובינסקי, שהם יסדרו שיתוף פעולה בין החבורה הרביזיוניסטית ובין הוועד הכללי. והם גם יהיו מנהיגי החבורה... הוחלט, שהחבורה הרביזיוניסטית מצטרפת כחטיבה לתנועת ההתנגדות. מנהיגי החבורה הזאת יכנסו למפקדה הראשית של תנועת ההתנגדות. אנחנו עוזבים את הבונקר בדגש מיוחד של הרווחה: מילאנו שליחות. ואני אומר לרמבה: זכור, כמה ישיבות, מועצות ומשא ומתן דרושים היו לפני כן כדי להביא לידי גוף מאוחד, לרשימת בחירות משותפת, לחזות אחידה. כיום נעשה הדבר ברבע שעה. גם זו לטובה, נלחם ביחד ואם נפול – נפול יחדיו".

4. סיכום זה, מינואר 1943, לא התממש. אתה מניח⁶ כי אי-יישום הסיכום הוא באחריות ההנהגה החלוצית, אך לא מביא לכך כל תימוכין או עדות... הדבר מוזר, כיוון שהסיכום הזה כולל בעצם פשרות מכל הצדדים – האי"ל מוותר כאן על דרישתו לפיזור לוחמי האצ"י בין המסגרות הלוחמות (ראה בהמשך) ואילו האצ"י מוותרים על הפיקוד, ונכנסים אל תוך המפקדה הראשית כשוויים.

5. העדויות על המשא ומתן, אשר התמשך על פני כל תקופת ההתארגנות למרד (למעשה אחרי האקציה הגדולה של 1942) מראות כי הטענה כי מנהיגי המרד לא היו מוכנים "להתאחד, לעבוד, לשתף גם את אנשי בית"ר" אינה נכונה. ניתן בהחלט לטעון שהיו מגעים ומאמצים לשילוב כוחות, ושמגעים ומאמצים אלו לא צלחו. על שום מה היה הפיצול? ראה בהמשך.

6. הטענה הבסיסית, כי היריבות האידיאולוגית בין הזרמים ורצונם של החלוצים לזכות בבכורה ובתהילה של היותם מורדי הגטאות, היא שמנעה את שיתוף הפעולה במסגרת המאבק בנאצים אינה יכולה להסביר את עובדת הפיצול במלואה⁷. וזאת גם בשל העובדה ששיתוף הפעולה בין זרמים כן התקיים, ובהנהגת התנועות החלוציות. כך בגטו ורשה; עצם שיתוף הפעולה עם הבונד ועם הקומוניסטים, שהמרחק שלהם מהציונות העובדת גדול לפחות כמו המרחק של הרביזיוניסטים, מראה עד כמה טענה זו מופרכת. הדגמה נוספת היא בכך שבילנה, כדוגמא, כן התקיים שיתוף פעולה בין החלוצים לרוויזיוניסטים, במסגרת המחותרת היהודית "ארגון הפרטיזנים המאוחד". לכך יש להוסיף גם את קיומו של הוועד היהודי הקוארדיציוני, המשותף, כאמור.

⁵ ראה בכתובת למטה. הדיווח רצוף "קשיים" היסטוריים, ויתכן שהוא מוטעה או שקרי בחלקו, כיוון שהכותב מייחס פעולות שונות של האי"ל לאצ"י, תופעה שחוזרת על עצמה.

http://www.infocenters.co.il/jabo/jabo_multimedia/%D7%9B%207%20%D7%91/%D7%9B7%D7%91%20%203%22.pdf

⁶ "לא-מאוחדים במאבק משותף" (ראה הערה 2), הערה 45.

⁷ יצוין שגם אריה לוי שריד ראה במאבק האידיאולוגי הסיבה לפיצול. כך הוא כותב בספרו "במבטן הענות והפדות", עמ' 271: "אין ספק כי המניעים לכך היו ספייחי הניגודים האידיאולוגיים, ובמידה לא פחותה מאלה גם ענייני יוקרה ואינטרסים מפלגתיים".

טענה ב':

עם הלא-ציונים הם כן הסכימו לעבוד, אבל עם בית"ר – לא.

"כן היו מוכנים לשתף ארגונים שלא היו ציונים, מהבונד, מהקומוניסטים, אבל לא את בית"ר, לא אנשי ז'בוטינסקי".

התייחסות:

כאמור מעלה, זוהי טענה לא ראויה, שנשענת על תפישות ואירועים מימינו, על ה"שמאל" שיש בו זיקה אל הלא-ציונים לכאורה... בפועל, דווקא שיתוף הפעולה בין ציונים, בונדיסטים וקומוניסטים, מעיד על הרצון החזק בשיתוף פעולה כלל-יהודי תוך גישור על מחלוקות אידיאולוגיות וכיתתיות, ועד כמה הרביזיוניסטים היו היוצא מן הכלל המעיד על הכלל.

טענה ג':

הויכוח היה על זהות מפקדי המרד

הטענה הזו אינה מובאת במובהק בראיון, אך מובאת על ידך במקומות אחרים: אי ההסכמה של החלוצים לכניסתם של אצ"י, שהיו מאומנים יותר בלחימה, מוכשרים יותר ומצוידים, לתוך האי"ל, על מנת למנוע מהם את הפיקוד על האי"ל, דבר שהיה קורה באופן טבעי, בהיותם אנשי צבא מוכשרים. בראיון מושם הדגש על אי רצונם של אנילביץ' ואנטק לשתף פעולה עם אנשי בית"ר ומיד לאחר מכן הרחבה על כישוריהם הצבאיים.

התייחסות:

1. הצגת הסיבות לפיצול בדרך זו היא לכל הפחות מטעה. גם ברמה האקדמית היא לא מדויקת, כיוון שהיא מתעלמת מעדויות רבות אחרות, הנותנות הסברים מעמיקים ומורכבים יותר לעובדת הפיצול.

2. כך מתאר אנטק את הסיבות לפיצול⁸:

"זכור לי, שהגורם הראשון לקונפליקט נבע מזה שהם התחילו לנהל תעמולה גלויה ונפרדת בגטו ובמקומות העבודה למען הצטרפות לשורותיהם בארגון היהודי הלוחם. העובדה שהתעמולה נוהלה על ידם בנפרד וצורתה – לא התקבלה על דעתנו באותה תקופה, וגם לאחר מכן. בעייתנו לא הייתה מחסור באנשים, הבעיה הייתה – מחסור בנשק! לא כן אצלם. אומנם לא באשמתם, אלא באשמת היטלר; רבים מחבריהם נהרגו והם חששו כנראה להופיע ככח קטן... הדבר הזה הבהיל אותנו מאוד, משום החשש שבדרך זו יחדרו סוכני גסטאפו יהודים שנשארו בתוך הגטו, גם לאחר שרוב השוטרים היהודים, משתפי הפעולה, נלקחו לטרבלינקה... יש לזכור: בנינו את הארגון היהודי הלוחם על חברים שקיבלו את חינוכם בתנועות הנוער או במפלגות, שהכירו את אנשיהן והיו ערבות להם. זאת ועוד: נודע לנו שהרביזיוניסטים הכניסו כמות לא גדולה של נשק והחזיקו אותו אצלם, ולא במחסנים, במחתרת... עילה נוספת לאי הסכמה ששררה בינינו לבין הרביזיוניסטים, הייתה הדרישה שלהם למנות את מפקד האי"ל מקרב חבריהם. נימוקם היה שהתפקיד מגיע להם משום שהתחנכו כל השנים ברוח תורת ז'בוטינסקי וכי הרוח המיליטריסטית קרובה להם והם אמונים עליה. אף לא אחד בצד שלנו, לא היה מוכן להסכים לדרישותיהם (לרבות ה"בונד" ופ.פ.ר) והכל היו מאוחדים נגדם. על רקע זה הם פרשו והקימו ארגון עצמאי משלהם..."

⁸ שבע השנים ההן, 192 – 193.

מאוחר יותר התגלעה גם מחלוקת על נשיאת הנשק באופן גלוי⁹:

"נפגשנו איתם בדירה ריקה שלא התייחדה בשום סימן. ההוראה שלנו הייתה איסור להחזיק נשק על פני השטח, בגלל החיפושים הצפויים, והנה – באותה דירה עצמה – נוכחנו לדעת שהם החזיקו נשק גלוי. הדבר מצא ביטוי הפגנתי, כאשר לכבוד ביקורו של ע. רינגלבלום אצלם, הם ערכו מסדר חמוש של פלוגותיהם. זה לא התרחש בשטח הררי, או ביער, אלא בעיר, בתנועה שהייתה אמורה להיות מחתרית. הייתה זו תופעה חריגה, כמוה לא ניתן למצוא אפילו אצל הגויים."

3. במאמרך "לא-מאוחדים במאבק משותף" אתה מכיר ומקבל את האפשרות שחילוקי דעות בעלי אופי "מבצעי" (הגם שנבעו כמובן מהבדלים בהשקפת עולם) היו אלו שהובילו לפיצול, על רקע של משאים ומתנים לקיום האיחוד:

"צוקרמן מזכיר שהוא עצמו, ובהזדמנות אחת הוא יחד עם לובטקין, נשאו ונתנו עם אצ"י, ככל הנראה במגמה לאחד את שני הארגונים. אנילביץ' ולובטקין המשיכו בדיונים; ודובינסקי נפגש אתם פעמיים. לדבריו, בשיחות הללו התברר לו שההתגבשות לארגון לוחם אחד ויחיד 'לא תעבור לעולם'. חברי אי"ל התנגדו לעמדת אצ"י שמפקד הארגון הלוחם המאוחד צריך להיות מי שכשיר ביותר לתפקיד, ועמדו על כך שלוחמי אצ"י יצטרפו לאי"ל כיחידים ולא כקבוצה מאורגנת. צוקרמן כתב, שמאחר שאצ"י, שלא כמו אי"ל, פתח את שורותיו ולא הגביל את חברות בו לחברי בית"ר בלבד, סברו באי"ל כי היתה סכנה של חדירה של סוכני גסטפו לשורותיהם. ייתכן שזו היתה הצדקתם לתביעה שלוחמי אצ"י יצטרפו לאי"ל כיחידים"¹⁰.

4. ניתן לראות ביטוי נוסף לחילוקי הדעות המבצעיים באופן הפעולה השונה בין האי"ל ובין האצ"י בפועל, בתוך אקט הלחימה. על כך כותב אנטק¹¹:

"אני לא יכול להגיד דבר על הרביזיוניסטים, מפני שכל כך הרבה דברים לא נכונים ולא אמיתיים מתפרסמים בנידון ונוצרות אגדות... אני מניח שהם לחמו לא פחות טוב מכל יחידה של הארגון היהודי הלוחם. אבל מלחמתם הייתה קצרה יותר. כל העיסוק המוקדם סביב המנהרות, סביב תעלות הביוב - אני חושב שזה הרס את המלחמה שלהם. פתאום הם נעלמים מהאופק, ואחר-כך מופיעים שוב באחד הבתים קרובים לחומת הגטו - מצידה השני. רחוב מוראנובסקה היה מקום לחימתם, שממנו עברו, דרך מנהרה שחפרו אל הצד הארי... הם היו לוחמים עזים וידעו מה הם רוצים".

בעוד שהאצ"י ניהלו לחימה אינטנסיבית אך קצרה, הרי שלוחמי האי"ל הצליחו להחזיק לחימה – גם אם קלושה לעתים – במשך שבועות, וזאת דווקא בשל החשיבה הלא-צבאית שלהם, ואי הכנת דרכי המילוט.

5. בכלל, יש עדויות שכל נושא "המפקד" של האי"ל לא היה כל-כך חשוב לאנטק ואנילביץ'... אנטק היה כאמור ראש הועד היהודי הלאומי וראש הועד היהודי הקוארדיציוני וסגן מפקד האי"ל, שזה דבר יוצא דופן ולא נהוג כמובן במסגרות היררכיות... ההחלטות התקבלו בדרך כלל בדרך של דיונים בהן השתתפה גם צביה... וישנן

⁹ שבע השנים ההן, עמ' 194.

¹⁰ בהערת שוליים במאמרך "לא-מאוחדים במאבק משותף", אתה מוסיף עוד קצת מידע גם קצת "פרשנות":

"בפגישה של אדלמן עם המחבר בוורשה ב-23 בנובמבר 2005 סיפר אדלמן שנפגש יחד עם אנילביץ' וצוקרמן עם שלושה נציגי אצ"י ובהם פאבל פרנקל למשא ומתן על איחוד בין שני הארגונים, וכי הם דחו את דרישת נציגי אצ"י להשתלט על הארגון המאוחד. סטפן גרייק, מן הדמויות המובילות בפועל-ציון בגטו, הסביר בשיחה פרטית עם המחבר בשנת 2003, שבאי"ל, שהיה פדרציה של כעשר מפלגות פוליטיות ותנועות נוער, סברו שאי-אפשר לצרף את אצ"י, שהיה שווה ערך בכוחו לאי"ל, כחבר ה-11 בפדרציה על אותו בסיס כמו שאר המרכיבים של אי"ל."

עדות דרמטית לכאורה זו, המובאת מזיכרון לגבי שיחה פרטית ולא מתועדת, מתעלמת ממספר עובדות. כך, אותו סטפן גרייק נקב בזכרונו מספר של כ-700 לוחמים במרד, וככל הנראה מתייחס ללוחמי האי"ל בלבד, (ראה: כאן: <http://mabatmagazine.com/archives/16152>). גם בהינתן יתרון בחימוש במאמר שאינו מפאר את המרד והאי"ל כלל וכלל) בעוד לוחמי אצ"י מנו כ-250 איש לפי הערכות "נדיבות". גם בהינתן יתרון בחימוש ובהכשרה צבאית לאצ"י קשה לטעון על בסיס עדות זו כי היה "שווה בכוחו" לאי"ל, קל וחומר בהתחשב בכך שכוחה של מחתרת אינו רק בהיבטים אלו של חימוש והכשרה צבאית (וראה עוד על היבט זה בהמשך).

¹¹ שבע השנים ההן, עמ' 317.

גם עדויות שכלל לא היה ממונה מפקד אלמלא דרישת המתרת הפולנית למבנה כמו צבאי על מנת לייסד שיתוף פעולה והעברת נשק לאי"ל.

טענה ד':

תנועות הנוער של השמאל חנכו כנגד הרביזיוניסטים טרם המלחמה ואחרי המלחמה

"מה לימדו בתנועות הנוער של השמאל בשנים לפני המלחמה? שזיבוטינסקי הוא פשיסט, שאנשיו רצחו את חיים ארלוזורוב, שהם האויב של מעמד הפועלים, של ארץ ישראל העובדת..."

התייחסות:

1. אכן היו זיקות ידועות בין הציונות הרוויזיוניסטית ואישים בתוכה לתנועות פאשיסטיות באיטליה לדוגמה. המילה פשיזם היתה אז חפה מההקשרים שלה לנאציזם היום. אמנם בעיני תנועות הציונות הסוציאליסטית הן הפשיזם וציונות הרוויזיוניסטית נתפשות כשליליות אך הדבר מרוקן מהמטען הרצחני שיש למילה הזו היום. הצגת הדברים בדרך זו בראיון יוצרת מצג שווא. מחלוקת אידאולוגית לגיטימית נטענת כאן במטענים אקטואליים שלא נשאה בזמנו.
2. גם ההתייחסות לתנועות הנוער של תנועת העבודה כ"תנועות הנוער של השמאל" הוא מצג שווא עבור המאזין לתכנית בימינו. נזכיר כי תנועת העבודה היוותה את הרוב וההגמוניה באותה התקופה, ובאותה מידה ניתן היה לכתוב "תנועות הנוער של הזרם המרכזי", אם לא רוצים להשתמש בביטוי "תנועות הנוער הציוניות סוציאליסטיות".

טענה ה':

הקרב בכיכר מורנובסקה היה הקרב המשמעותי מכולם במרד אך הוא הושכח מסיבות פוליטיות. חלקו של האצ"ל במרד היה יותר מחצי.

"הם היו יותר מאומנים, יותר מצוידים, וכך אם כן יצא שהלחימה העיקרית שהמרידה תבעה שהייתה לחימה שהם ניהלו, המקום הוא כיכר מורנובסקי, שם כסמל של המרד הם הניפו את הדגל הציוני, היום דגל ישראל, (ו)את הדגל הפולני. פבל פרנקל נפל בקרב, לאון רודל נפל בקרב, למעשה, כל האנשים הבכירים שלהם, כל המפקדים שלהם נפלו בקרב. זו אחת הסיבות... הם שרדו, והם סיפרו את הסיפור שלהם, סיפרו רק את חצי הסיפור, ואולי אפילו פחות מחצי. זה היה יותר מאשר שהם לקחו על עצמם את הנצחת הזיכרון של מרד גטו ורשה. הם רצו גם להוכיח שמי שנלחם בגטו זו הייתה ארץ ישראל העובדת, אז היה מושג, זה היה מותג, פה הייתה מלחמת מעמדות בשוב היהודי, בין ארץ ישראל העובדת לבין הבורגנות. בינה לבין הפשיזם. והם ניסו להוכיח שדווקא אידאולוגיה, החינוך שלהם, היא שהצמיחה את הגיבורים שלחמו במרד גטו ורשה. ולא אנשי זיבוטינסקי, ולא אנשי בית"ר..."

התייחסות

1. ראשית, חשוב לציין את החלק הנכון בדברים. הקרב ברחוב מורנובסקה הוא קרב של גבורה. ככל הנראה¹² נתלו במהלך הקרב שני דגלים מעל חומות הגטו, המגן דוד והדגל הפולני, ולכך הייתה חשיבות סמלית ומעשית בניסיון לעורר את הפולנים למרד. הלוחמים אשר נפלו בו נפלו כגיבורים בקרב. אין כל ספק שהקרב

¹² אנטק מטיל בכך ספק, שבע השנים ההן, עמ' 316.

הספציפי הזה אינו מספיק מוכר כיום, ושיש מקום לחנך עליו ועל ערכיו, ושהיה זה חלק משמעותי באקט הלחימה כחלק מהמרד בנאצים.

2. אך משאמרנו זאת, יש לראות את העובדה שמפעלך ל"תיקון העוול ההיסטורי" מוביל בשנים האחרונות להדגשת-יתר של הקרב במוראנובסקה, עם כל חשיבותו, וזאת על חשבון היבטים אחרים ומשמעותיים יותר של המרד במובנו הרחב. כך, לדוגמא, בשנת ה-70 למרד היה הקרב במוראנובסקה לסמל המרכזי, שלא לומר היחידי, שנבחר על ידי המוסדות הממלכתיים – בין היתר הוצא בול לזכר המרד שמציין את הקרב, מערכת החינוך בחיפה ציינה את יום המרד בהנפת שני דגלים ועוד. הקטע שבו אתה קובל בראיון על כך שמי ששולט בהווה עלול לשלוט בעבר ולעשות מניפולציות וכך לשלוט בעתיד, עשוי להיראות בהקשר זה אירוני למדי ואף ציני.

3. אשר לטענת ההשכחה יש מקום לציין את פועלו של אנטק בהנצחת זכר האצ"י. ישנן עדויות על כך שאנטק הוא שביקש מאנשים שונים מהאצ"י עמם עמד בקשר (לדוגמא פבל "הגינגיי") להעלות על הכתב את סיפורם ולצרף את סיפורם אל הארכיון שלו ושל לוחמי הגטאות, גם במקרים שבהם נפלו אי-דיוקים בדיווחים, וכאלה המגמדים את האי"ל. בארכיון לוחמי הגטאות נשמרו חומרים שונים על האצ"י. זהו גם הבסיס לאחד מהפירסומים בנושא האצ"י¹³.

אנטק כותב¹⁴:

"כמו כן, הייתה בוארשה קבוצה רביזיוניסטית, אשר התמקמה ברחוב גז'יבוב. קבוצה זו קיבלה ממני עזרה. לאחד מהם קרא "פאבל האדום" (פיניה באשטימט). בחור ג'ינגיי, שדיבר גרמנית טובה וכפי הנראה יצא מהגטו יומיים לאחר המרד ומצא מקלט אצל אחד העסקנים של הבונד, דוד קליין. דירתו של דוד קליין נהפכה במרוצת הזמן לאחד הבסיסים שלנו. כשהגעתי בפעם הראשונה לשם, מצאתי אצלו את פאבל זה, והוא סיפר לי שהיה הגזבר של הארגון הרביזיוניסטי. הוא גם סיפר לי על קבוצה של לוחמים רביזיוניסטים, אשר מצאו מקלט בוארשה ואין להם תנאי קיום. הוא היה הפטרון של הקבוצה הזאת, עד שיום אחד נתגלתה. הם התגוננו ונפלו בקרב, בצד הארי של וארשה, כך סיפר. אותו פאבל נתבקש על ידי לכתוב דין וחשבון על מלחמת הרביזיוניסטים בגרמנים בוארשה. הוא שאב חומר משני מקורות, משתי תעודות שקראתי. אחת - סקירה שנכתבה ב"הוטל פולסקי". את ההעתק מהתעודה הזו הביא אלי אליעזר גלר. בתעודה זו מסופר על פעולות של הרביזיוניסטים, לרבות פעולות אחדות אשר נעשו לאמיתו של דבר על ידי הארגון היהודי הלוחם! למשל הוצאת להורג של לייקין ופירסט או שריפת הבתים הנטושים; ואחר-כך בסוף המסמך, האשים לופטה, איש שהיה מוכר לי, כבן של אופה, את הארגון הרביזיוניסטי, שהוא הביא על ידי פעולות אלה לכליון היהודים. לפי הבנתי היה זה מס שפתיים שנדרשו לשלם לגסטאפו. לא היתה בזה הלשנה אישית, והיו שם רק דברים כלליים. דברים שהיו בודאי ידועים לגרמנים. מה שעניין וגם הרגיז אותי, הוא שפעולות של הארגון היהודי הלוחם נזקפו ונרשמו על חשבונם.

התעודה השניה נכתבה על ידי אותו פאבל עצמו, לפי בקשתי. קראתי את התעודה שהיא דין וחשבון שביקשתי להעבירו לחו"ל. אין אני סבור שפאבל זה היה מאישי הצמרת של הרביזיוניסטים, אחרת לא היה רושם מה שרשם. העמדתי אותו על האמת, אבל לא מחקתי את הדברים שבכתב, שהרי הוא מסר את המסמך לידי, אבל צירפתי לדו"ח דף עם הערות אחדות משלי. כתבתי שאינני רואה עצמי כצנזור על הדברים שנכתבו על ידי אחד מאנשי המחתרת, אבל בדף שהוספתי, פירטתי את הפעולות שאנחנו ביצענו.

¹³ ראה: על גורלם של שרידי לוחמי הארגון הצבאי היהודי (מבוא ותעודה) מאת יודיקה הלמן, 1991.

http://www.infocenters.co.il/jabo/jabo_multimedia/%D7%9B%20%D7%91/%D7%9B%D7%91%20%203_3.pdf

¹⁴ שבע השנים ההן, עמ' 350

4. עם זאת, יש מקום להעריך כי אכן היו שיקולים פוליטיים בעיצוב הזיכרון – ויש להצר על כך. ממש כפי שיש להצר על הנסיונות הנוכחיים, מצידך ומצד אחרים, לגמד את מעשי האי"ל ומנהיגיו (אנילביץ' ש"התאבד", ככה סתם... לדוגמא).

5. נכון יהיה להגיד שאנטק, צביה ומעצבי זיכרון השואה והמרד ראו בחלקם של האצ"י במרד חלק שולי. הדבר נבע מהתפישה השונה של המושג "מרד". בעוד שמושג ה"מרד" הרוויזיוניסטי מתמקד אך ורק בלחימה בנשק כהיבט של מרד, הרי שהמושג "מרד" מבחינת תנועת העבודה החלוצית היה רחב בהרבה, וכלל את כל מרכיבי ההתנגדות היהודית, את הפעילות החינוכית המתרתית של תנועות הנוער בתקופה שקדמה להשמדה ואת עצם ההתמודדות עם ההווה היהודית בגטו, דבר שלאנשי בית"ר לא הייתה כל כוונה לעסוק בו. אנטק, כידוע, לא העריך הערכה גדולה את האקטיס הצבאיים של הלחימה מבחינת חשיבותם ההיסטורית, גם לא את אלו של האי"ל. מוכרים בהקשר זה דבריו במלאות 25 שנים למרד¹⁵:

"איני חושב שיש צורך לנתח את המרד מבחינה צבאית... לאיש לא היה פקפוק ביחס לתוצאותיו המעשיות. זה לא נושא ללימוד בבית ספר צבאי. לא הנשק, לא המבצעים, לא הטקטיקה. אם יש בית ספר ללימוד רוח האדם, הרי שם זה צריך להיות מקצוע ראשי".
גם פרופ' גוטמן הבין את המרד באופן דומה¹⁶:

"גוטמן מעלה טענה עקרונית מעניינת כלפי ארנס: זה לא כל כך חשוב מי היה הגורם הלוחם המרכזי, מכיוון שחשיבותו של מרד גטו ורשה אינה נמצאת כלל במרד החמוש אלא ב"מרי האזרחי" ההמוני של עשרות אלפי יהודים, כנגד שליחתם להשמדה, והסתתרותם בבונקרים. גוטמן: "אני עצמי נפצעתי בקרבות הגטו, אבל בעיני לא הקרבות הם החשובים. ייחודו האמיתי של מרד גטו ורשה לא רק בתולדות השואה, אלא בכל תולדות המשטרים הטוטליטריים, הוא בהתקוממות העממית שבו. בעובדה שמשלב מסוים עשרות אלפי יהודים התמרדו, בנו בונקרים ואגרו אספקה, ועד הרגע האחרון סירבו לצאת למשלוחי ההשמדה, כמו שהורו הגרמנים".

התייחסויות נוספות, מסגרתיות

1. עצם העובדה שמובאת כהנחת יסוד, כאילו לא היה שיתוף פעולה במסגרת הלחימה, איננה נכונה. לכל הפחות הייתה חלוקת גזרות, ואין על כך עוררין, והדבר מצביע דווקא על תיאום. בספר "בגיטו ובמרד", עמ' 145 – 146, מתאר אנטק כיצד הגיע למצב שבו אמר לאצ"י "הילחמו כאן ואל תצאו!", מתוך משא ומתן וויכוח. גם ארנס מתאר את הויכוח הזה מנקודת מבט רוויזיוניסטית ומביא עדות לכך במאמר "לא-מאוחדים במאבק משותף". עצם עובדת קיום הויכוח מעידה לפחות של מידה של שיתוף פעולה.
2. ישנן עדויות, בין היתר מה שמובא מעלה על הקשר של אנטק ופבל הגיינג'י, כי לא נשמרה כל כיתתיות בימים של המרד וודאי שלאחריו. חיזוק הטענה של המשך הכיתתיות הנואלת אל מול המרצחים משמש לגימוד דמותם של המורדים מהאי"ל ויש להצר על כך.

¹⁵ יצחק צוקרמן, מתוך ראיון לרם עברון, 1976

¹⁶ מתוך כתבה של יאיר שלג ב"הארץ" משנת 2006: <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1101191>